

ԹԱԼԻՇԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆ ԱԴԻԲԵՋԱՆՈՒՄ

Արաքս Փաշայան

Թալիշներն իրանական հնագույն ժողովուրդներից են, հիմնականում շիադավան, բնակվում են Ադրբեջանի հարավարևելյան՝ Իրանին սահմանամերձ կասպիական շրջաններում (Լենքորան, Լերիկ, Մասալին, Աստարին, Յարդմիլին), նաև՝ Բաքվում և հարակից շրջաններում, ինչպես նաև Իրանի հյուսիսարևմտյան շրջաններում: Թալիշների հետ կապված կնճռոտ հարցերից մեկն այդ ժողովրդի թվաքանակի մասին տարաբնույթ տվյալներն են: Համաձայն 1999թ. Ադրբեջանում անցկացված մարդահամարի՝ նրանց թիվը 76.800 է, սակայն կան նաև այլ տվյալներ, որոնք ժողովրդագրական բարձր ցուցանիշ ունեցող թալիշների իրական թիվը համարում են 200.000-ից 500.000-ը:

XIX դարում ռուս-պարսկական պատերազմների և դրանց արդյունքում կնքված Գյուլիստանի (1813թ.) ու Թուրքմենչայի (1828թ.) պայմանագրերով վերջ դրվեց թալիշական խանության գոյությանը, և թալիշաբնակ հյուսիսային շրջաններն անցան Ռուսաստանի վերահսկողությանը: XX դարում թալիշներն ինքնավար պետական միավորում ստեղծելու երկու անհաջող փորձ կատարեցին: Առաջինը 1919-ին էր, երբ թալիշներն ապստամբեցին մուսավաթական Ադրբեջանի դեմ և հռչակեցին Խորհրդային Մուղանի Հանրապետությունը, որը երեք ամսվա կյանք ունեցավ: Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո թալիշաբնակ հյուսիսային շրջանները հայտնվեցին Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում՝ վերջնականորեն բաժանելով Իրանի և Ադրբեջանի թալիշներին:

Ընդհուպ մինչև 1930-ականների վերջերը Ադրբեջանում թալիշների ազգային իրավունքները որոշակիորեն պաշտպանվում էին. նրանք սեփական լեզվով կրթություն ստանալու հնարավորություն ունեին: Սակայն այդ շրջանից ի վեր Ադրբեջանում էթնիկ փոքրամասնությունների նկատմամբ կիրառվող խտրականությունների հետևանքով թալիշներն աստիճանաբար սկսեցին ձուլվել: Ոչ թուրքական տարրի, այդ թվում՝ թալիշների նկատմամբ կիրառվող կոշտ քաղաքականության արդյունքում թալիշերենը սկսեց աստիճանաբար դուրս մղվել՝ հոգուտ ադրբեջաներենի: Վտանգվեց նաև թալիշական ինքնության գաղափարը:

Թալիշական ազգային զարթոնքի հարցում մեծ նշանակություն ունեցավ 1993թ. հունիսին թալիշ մի խումբ ազգայնական գործիչների կողմից Ադրբեջանի կազմում Թալիշ-Մուղանական Ինքնավար Հանրապետության հռչակու-

մը, որը նույնպես շատ կարճ կյանք ունեցավ՝ գոյատևելով մինչև օգոստոս ամիսը: Կենտրոնական իշխանության կողմից թալիշական հուզումները դաժանորեն ճնշվեցին, բազմաթիվ ակտիվիստներ, այդ թվում՝ շարժման ղեկավարները, հայտնվեցին բանտերում և ընդհատակում, շատերը տարագրվեցին: Իշխանությունների ձեռնարկած քայլերը նաև հոգեբանական նշանակություն ունեցան՝ թալիշական շրջաններում ստեղծելով վախի մթնոլորտ: Թալիշական էթնոսի և ազգային խնդիրների գոյության փաստն Ադրբեջանում այլևս փակուղի մտավ:

Տասնամյակների ընթացքում իրականացված հետևողական քայլերի արդյունքում թալիշական շրջանակներում ուսուցման և հաղորդակցության հիմնական լեզուն դարձավ ադրբեջաներենը: Թալիշերենը պահպանեց իր նշանակությունը հիմնականում առանձին գյուղական շրջաններում՝ որպես ընտանեկան շփման միջոց: Հատկանշական է, որ Ադրբեջանում թալիշերենով հրատարակություններ գրեթե չկան, հազվադեպ դարձած թալիշական մամուլը և գրականությունը հիմնականում հրատարակվում են ադրբեջաներենով:

Միևնույն ժամանակ, թալիշների թուրքացման գործընթացը զուգորդվեց Ադրբեջանի նոր պատմության համար ոչ ցանկալի հնագույն թալիշական տեղանունների անվանափոխությամբ կամ թուրքացմամբ: Պատահական չէ, որ Ադրբեջանի պատմության դասագրքերում թալիշների մասին չի խոսվում, նրանք, ընդհանուր առմամբ, դիտարկվում են որպես Լենքորանի բնակիչներ կամ Լենքորանի մշակույթի կրողներ:

Թալիշների նկատմամբ խտրականության մեկ այլ ապացույց է այն փաստը, որ թալիշաբնակ շրջաններում պաշտոնավարում են ոչ թե թալիշներ, այլ տարբեր շրջաններից, հատկապես Նախիջևանից ժամանած մարդիկ: Զուգահեռաբար, թալիշական ազգային շրջաններում տեղի է ունենում ադրբեջանցիների և քրդերի վերաբնակեցում, իսկ առկա սոցիալ-տնտեսական ահագնացող դժվարությունների պայմաններում թալիշ երիտասարդների զգալի մասը ստիպված է արտագաղթել: Առկա միտումները տարածաշրջանի ժողովրդագրական պատկերը փոխելու և թալիշական խնդրից վերջնականորեն ձերբազատվելու հստակ նպատակ են հետապնդում¹:

Ադրբեջանի հատուկ ծառայությունների համոզմամբ՝ թալիշական ազգային շարժումը հիմքում անջատողական է, միտված Ադրբեջանից և Իրանից անջատված տարածքների վրա անկախ թալիշական պետության ստեղծմանը: Մինչդեռ իրականում թալիշ գործիչների հիմնական մասը հակված է խոսել ոչ թե անկախության կամ ինքնավարության, այլ Ադրբեջանի հասարակական-քաղաքական կյանքում թալիշների ինտեգրման, Բաքվի կողմից նրանց՝ որ-

¹ Яна Амелина, Тальшский вопрос в современном Азербайджане, <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1217577960>

պես առանձին էթնոս ճանաչելու մասին: Թալիշները ցանկանում են ունենալ հավասար իրավունքներ, կրթություն ստանալ մայրենի լեզվով, չհետապնդվել ազգային պատկանելության համար: Այդ տեսանկյունից հետաքրքիր դիտարկում է արել վտարանդիության մեջ գտնվող թալիշ ազգային գործիչ Ալիքրամ Հումատովը, որը 2009թ. այցելել էր Ռուսաստան: Ռուսաստանցի լրագրող Յանա Ամելինայի հետ զրույցի ժամանակ նա առաջ էր քաշել թալիշների ինքնակազմակերպվելու և ինքնավարությունը վերականգնելու անհրաժեշտությունը: Ա.Հումատովի համոզմամբ՝ միայն Ադրբեջանի երբևէ ժողովրդավարացումը կարող է օգնել թալիշներին՝ վերականգնելու իրենց ազգային իրավունքները¹:

Առանձին տեսակետների համաձայն՝ չնայած վարչակարգի դիմակայությանը, թալիշական ազգային շարժումն իր մեջ ինքնակազմակերպվելու ուժ էրբևէ կգտնի, անշուշտ, եթե դա այլևս ժամանակավրեպ չլինի: Չնայած ժամանակ առ ժամանակ ընդհատակում գտնվող թալիշական ազգային շարժման անդամները հայտարարություններ են անում, սակայն դրանք, հասկանալի պատճառներով, որոշակիորեն կաշկանդված են: Այդ իմաստով՝ թալիշական ազգային իրավունքներին վերաբերող օրակարգերը բավական կենսունակ են արտերկրում (ինչը նկատի է առնում հիմնականում Ռուսաստանը, Ուկրաինան, Բելառուսը, Եվրոպական որոշ երկրներ), որտեղ գործում են թալիշական կազմակերպություններ: Դրանք առաջ են քաշում թալիշական ազգային իրավունքների վերականգնումը տարբեր ձևաչափերում: Ընդհանրապես, այս հարցում կան հիմնականում երեք մոտեցումներ՝ թալիշական շրջանների անկախացումն Ադրբեջանից, Ադրբեջանի կազմում թալիշական մշակութային ինքնավարության ձեռքբերումը և, պարզապես, թալիշական ազգային իրավունքների վերականգնումն Ադրբեջանում: Հատկանշական է, որ թե՛ սփյուռքում և թե՛ Ադրբեջանում բնակվող թալիշների շրջանում տիրապետող են հիմնականում երկու կողմնորոշումներ՝ ռուսամետությունն ու իրանամետությունը: Կան նաև բացառապես սեփական ժողովրդի ուժերին ապավինող շրջանակներ, իսկ մարդու իրավունքների պաշտպանության հարցում Արևմուտքի աջակցության ակնկալիքներն այլևս սպառել են իրենց: Ամեն պարագայում, թալիշական սփյուռքը միակ ասպարեզն է ազգային զարթոնքի համար²:

Առանձին հետազոտողներ նշում են, որ Ադրբեջանի էթնիկ փոքրամասնությունների շրջանում նկատվում են նաև իսլամական վերածննդի շարժումներ: Ինչ վերաբերում է թալիշական շրջաններին, ապա դրանք զգալիորեն զերծ են Իրանի կրոնական ազդեցությունից, կրոնական ծայրահեղական գա-

¹ «Россия помнит о нас, но ничего не делает», <http://www.rosbalt.ru/2009/04/06/631499.html>

² Մանրամասն տե՛ս *Яна Амелина*, Скрученная пружина «талышского вопроса», <http://www.rosbalt.ru/2007/08/20/407337.html>

ղափարախոսություններից, չնայած իսլամի նկատմամբ կա հետաքրքրության աճ: Տեղի հոգևորականները ենթարկվում են Կովկասի մուսուլմանների վարչությանը, չնայած իրենց կրոնական կենտրոնը համարում են Իրանը¹:

Հատկանշական է, որ Ադրբեջանի իշխանությունների մոտեցումները թալիշական խնդիրների նկատմամբ ժամանակի ընթացքում նորանոր, նաև անսպասելի դրսևորումներ են ձեռք բերում: Ասվածի ապացույցն է այն փաստը, որ 2007թ. փետրվարի 2-ին պետության դավաճանության մեղադրանքով ձերբակալվեց և տասը տարվա ազատազրկման ենթարկվեց թալիշ հայտնի մտավորական, Թալիշական մշակութային կենտրոնի տնօրեն, «Թուլիշի սյադո» («Թալիշների ձայն») թերթի խմբագիր, թալիշագետ Նովրուզալի Մամեդովը: Երկու շաբաթ անց՝ փետրվարի 16-ին, ձերբակալվեց նաև թալիշ մեկ այլ գործիչ՝ նույն կենտրոնի աշխատակից, իրանագետ Էլման Գուլիևը և ազատազրկվեց վեց տարով: Հետաքրքիր է, որ վերջիններս մշտապես աչքի են ընկել իշխանության նկատմամբ լոյալ վերաբերմունքով: Փետրվարի 27-ին «Թուրան» գործակալությանը տված հարցազրույցում Ն.Մամեդովի իրավապաշտպան Հիլալ Մամեդովը հաստատեց, որ Մամեդովին մեղադրում են «Թուլիշի սյադո» թերթի հրատարակության համար Իրանից գումարներ ստանալու մեջ: Ռամիզ Մամեդովը՝ Ն.Մամեդովի փաստաբանը, *EurasiaNet*-ին տված հարցազրույցում նշել էր, որ լեզվաբանին ներկայացված մեղադրանքներն անհիմն են²:

Թալիշ մտավորականների ձերբակալությունն Ադրբեջանում անարձագանք չմնաց: Փաստը դատապարտող հայտարարություն տարածեցին Բաքվի խաղաղության և ժողովրդավարության ինստիտուտը³, առանձին իրավապաշտպան կառույցներ, ովքեր Ն.Մամեդովին ճանաչեցին իբրև քաղաքականաբան⁴: 2007թ. ԱՄՆ-ի կողմից Իրանի վրա հնարավոր հարձակման մասին շրջանառվող լուրերը թույլ տվեցին առանձին վերլուծաբանների, այդ թվում՝ Ն.Մամեդովի իրավապաշտպաններին, պնդել, որ նման քայլով Ադրբեջանի իշխանությունները ձգտում են ի ցույց դնել ԱՄՆ-ին, որ սեփական երկրում չեզոքացնում են իրանական հետաքրքրությունները պաշտպանող ուժերին: Հ.Մամեդովի համոզմամբ՝ դրանով Ադրբեջանի հատուկ ծառայությունները պրոֆիլակտիկ աշխատանք են տանում, որպեսզի էթնիկ փոքրա-

¹ *Idrak Abbasov*, Talysh of Azerbaijan Look South and North, <http://lgi.osi.hu/documents.php?id=1781>

² *Х.Бакинский, М.Мурадова*, Американско-иранские трения становятся причиной арестов среди представителей национальных меньшинств?, <http://www.eurasianet.org/russian/departments/insight/articles/eav030507aru.shtml>

³ "Институт Мира и Демократии": суд над лидером талышей в Азербайджане абсурден, <http://www.kavkaz-uzel.ru/newstext/news/id/1207204.html>

⁴ В Азербайджане глава Талышского культурного центра объявлен политзаключенным, <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/139755>

մասնությունները չպայքարեն իրենց իրավունքների համար¹: Քաղաքագետ Արիֆ Յունուսովի համոզմամբ՝ ձերբակալությունները նպատակ ունեն ապացուցել ԱՄՆ-ին և Արևմուտքին, որ իշխանությունները պայքարում են ահաբեկչության դեմ: Նրա կարծիքով՝ եթե իրավիճակն Իրանի շուրջ սրվի, անկանխատեսելի է, թե իրենց ինչպես կդրսևորեն մարդիկ Ադրբեջանի հարավում²:

Ունենալով առողջական լուրջ խնդիրներ և չդիմանալով բանտային ծանր պայմաններին՝ ձերբակալությունից երկու տարի անց, 2009թ. օգոստոսի 17-ին Ն.Մամեդովը մահացավ բանտի հիվանդանոցում: Իշխանությունները որևէ կերպ չէին արձագանքել բանտարկյալին քաղաքացիական հիվանդանոց տեղափոխելու իրավապաշտպան կառույցների խնդրանքին: Ն.Մամեդովի այրու՝ Մարիամ Մամեդովայի կարծիքով, իր ամուսնուն սպանել են: Վերջինս Ադրբեջանի գլխավոր դատախազից պահանջել է պարզել մահվան հանգամանքները՝ այդ գործընթացում ներգրավելով միջազգային իրավաբանների և փորձագետների: Նա նշել է, որ իշխանությունները բարոյական և ֆիզիկական ճնշումներ են իրականացրել թե՛ իր ամուսնու և թե՛ ընտանիքի նկատմամբ, որի հետևանքով 2007թ. սեպտեմբերին մահացել է ավագ որդին, իսկ կրտսերը բանտարկված է³:

Հարկ է նշել, որ թալիշական խնդիրներն Ադրբեջանում շոշափում են նաև ուժային տարբեր կենտրոնների, առաջին հերթին՝ Իրանի և Ռուսաստանի հետաքրքրությունները: Իրանը Թալիշստանը, իսկ ավելի ճիշտ, Իրանից ժամանակին անջատված հյուսիսային Թալիշստանը, դիտարկում է որպես իրանական աշխարհի բաղկացուցիչ: Պատահական չէ, որ Ադրբեջանի անկախացումից ի վեր Թեհրանը թալիշական շրջաններում իրականացրել է գործուն քարոզչություն՝ իր քաղաքական և կրոնական ազդեցությունը տարածելու համար: Ըստ որոշ տեղեկությունների՝ իրանական հատուկ ծառայություններն Ադրբեջանում սովորաբար հավաքագրում են թալիշական ծագման գործակալներ: Իսկ իրանական «Սահար» հեռուստաալիքը, որ հեռարձակվում է Ադրբեջանի հարավում, թալիշներին կոչ է անում քայլեր ձեռնարկել Ադրբեջանի կառավարության դեմ⁴: Միևնույն ժամանակ, Իրանը մշտապես զգուշանում է սեփական երկրում թալիշական գործոնի ակտիվացումից:

Թե՛ թալիշներին և թե՛ Ադրբեջանի էթնիկ այլ փոքրամասնություններին առնչվող խնդիրները կարևոր գործոն են Ռուսաստանի համար՝ Ադրբեջանի

¹ Комитет защиты Мамедова: в Азербайджане ущемляются права не-тюрков, <http://www.kavkaz-uzel.ru/newstext/news/id/1191514.html>

² X.Бакинский, М.Мурадова, նշվ. հոդվածում:

³ В Азербайджане вдова Новрузали Мамедова считает, что ее мужа убили в тюрьме, www.kavkaz-uzel.ru/articles/158854

⁴ X.Бакинский, М.Мурадова, նշվ. հոդվածում:

վրա ճնշումներ բանեցնելու տեսանկյունից: Հատկանշական է, որ Ռուսաստանում են ապաստան գտել և գտնում թալիշական ազգային շարժման բազմաթիվ գործիչներ, այստեղ կան թալիշ աշխատանքային էմիգրանտներ, և վերջապես՝ թալիշական սփյուռք:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Ռուսաստանն, ըստ էության, դարձել է թալիշական շարժման ինտելեկտուալ և տեղեկատվական հովանոցը¹, այն հրապարակայնորեն չի արձագանքում թալիշական խնդիրներին: Այս հանգամանքը շատ ցավագին է ընդունվում թալիշների կողմից, որոնց կարծիքով՝ Ռուսաստանը պատմականորեն պատասխանատվություն ունի թալիշական խնդիրների նկատմամբ: Ինչ վերաբերում է Արևմուտքին, ապա վերջինս ներկա փուլում հատուկ հետաքրքրություն չի ցուցաբերում իրանական ծագում ունեցող թալիշներին աջակցելու համար և բավարարվում է առանձին հայտարարություններով: Մասնավորապես՝ վերջերս Ն.Մամեդովի մահվան կապակցությամբ *Human Rights Watch* միջազգային իրավապաշտպան կազմակերպությունն Ադրբեջանի գլխավոր դատախազին և արդարադատության նախարարին մի նամակ է հղել, որում կոչ է անում օբյեկտիվորեն ուսումնասիրել Ն.Մամեդովի մահվան հանգամանքները²:

Թալիշական շարժման հեռանկարները մշուշոտ են: Տեսականորեն, թալիշական ազգային շարժումը դաշնակիցներ և անհրաժեշտ ռեսուրսներ ձեռք բերելու պարագայում կարող է աշխուժանալ: Թալիշ առանձին գործիչներ հեռանկարում չեն բացառում նաև զինված պայքարի հնարավորությունը:

Էթնիկ փոքրամասնությունների խնդիրներն Ադրբեջանի ամենացավոտ և երկիրը խոցելի դարձնող հարցերից են, որոնք շարունակում են գոյություն ունենալ՝ ժամանակ առ ժամանակ ընդունելով դրսևորման նորանոր ձևեր: Միևնույն ժամանակ, թալիշների օրինակը մեկ անգամ ևս ի ցույց է դնում, որ էթնիկ փոքրամասնություններն Ադրբեջանում հեռանկար չունեն:

¹ Ա.Հակոբյան, Թալիշական ազգային շարժման հեռանկարները, <http://www.noravank.am/am/?page=analytics&nid=29>

² Տե՛ս <http://kavkaz-uzel.ru/articles/158525>